(इंग्रजीमध्ये टंकलिखित केलेल्या न्यायनिर्णयाचे मराठी भाषांतर.)

सर्वोच्च न्यायालय अहवाल [२०२०] ३ एस.सी.आर.७८९-९९७

पोपटराव व्यंकटराव पाटील

विरुद्ध

महाराष्ट्र राज्य व इतर

(दिवाणी अपील क्रमांक १६००/२०२०)

दिनांक १४ फेब्रुवारी, २०२०

[सरन्यायाधीश एस. ए. बोबडे, न्यायाधीश बी. आर. गवई आणि न्यायाधीश सूर्य कांत]

भारताचे संविधान: अनुच्छेद २२६ – हस्तक्षेपाची व्याप्ती – नदीच्या वाळूच्या लिलाव – अपीलकर्ता हा सर्वाधिक बोली लावणारा होता आणि त्याने लिलावाची संपूर्ण रक्कम जमा केली पण त्याच्या ताब्यात देण्यात आले नाही. – त्याने लिलावाची रक्कम परत करण्यासाठी निवेदन दाखल केले – मंडळ अधिकाऱ्यांनी तयार केलेल्या पंचनाम्यात असे दिसून आले की अपीलकर्त्याला वाळूच्या पट्ट्याचा ताबा देण्यात आला नव्हता किंवा सदर वाळूच्या पट्ट्यामधून वाळूचे उपसा करण्यात आले नव्हते. - तहसीलदार, उपविभागीय अधिकारी आणि जिल्हाधिकारी यांनीही या स्थितीचा

पुनरुच्चार केला – तथापि, प्रवासामध्ये फाइल हरवली आणि अशा अपीलकर्त्याला वाळू पट्ट्याचा ताबा देण्यात आला नाही किंवा त्याला परतावाही देण्यात आला नाही. राज्य सरकारने ही परताव्याची त्यांची विनंती नाकारली - अपीलकर्त्याने रिट याचिका दाखल केली - उच्च न्यायालयाने याचिकेत वस्तुस्थितीचा प्रश्न असल्याच्या कारणावरून याचिका विचारात घेण्यास नकार दिला.- अपीलावर, सुनावणी: सामान्यतः, जेव्हा एखाद्या याचिकेत वादग्रस्त `तथ्य आणि कायद्याचे प्रश्न असतात, तेव्हा उच्च न्यायालय संविधानाच्या कलम २२६ अंतर्गत याचिकेची दखल घेण्यास दिरंगाई करते.– तथापि, हा आत्मसंयमाचा नियम आहे आणि कठोर आणि जलद नियम नाही – जरी वस्तुस्थितीचे विवादित प्रश्न आहेत जे विचाराधीन आहेत परंतु त्यांना पुढे करण्यासाठी विस्तृत पुराव्याची आवश्यकता नसल्यास, उच्च न्यायालयाला कलम २२६ याचिकांवर विचार करण्यापासून परावृत्त केले जात नाही - तथापि, अपवादात्मक परिस्थितीत उच्च न्यायालयाने अशा पूर्ण अधिकाराचा वापर करावा लागतो. - या प्रकरणात, निर्विवादपणे, अपीलकर्ता हा प्रश्नातील वाळू पट्ट्यासाठी सर्वाधिक बोली लावणारा होता आणि संपूर्ण लिलाव रक्कम जमा केली.- त्यानंतर वाळू पट्ट्याचा ताबा त्यांच्याकडे सोपविण्यात आलेला नाही किंवा सदर वाळू पट्ट्यातून वाळूचे उपसा करण्यात आले नसल्याचे सर्व अधिकाऱ्यांच्या निदर्शनास आल्यानंतर जिल्हाधिकाऱ्यांच्या सांगण्यावरून परतावा मंजूर करण्याच्या फाइलवर कार्यवाही करण्यात येत होती. मात्र, अपीलकर्त्याला या कारणास्तव परतावा नाकारण्यात आला

की प्रवासामधील फाइल चुकीची आहे-अशाप्रकारे असे दिसून येते की अपीलकर्त्याला रक्कम परत करण्यास उत्तरवादींनी दिलेला नकार अवास्तव होता.- अपीलकर्त्याला वाळूचा ताबा देण्यात अपयशी ठरल्यानंतर आणि परिणामी अपीलकर्त्याला वाळू उपसा करता आले नाही, तेव्हा अधिकाऱ्यांनी त्यांची रक्कम परत करण्यास नकार देणे ही मनमानी असल्याचे दिसून येईल. - या कारणास्तव, उच्च न्यायालयाने अपीलकर्त्याला खटला दाखल करण्यास भाग पाडणे न्याय्य नव्हते - अपीलकर्त्याकडून मिळालेली संपूर्ण रक्कम व्याजासह परत करण्याचे निर्देश उत्तरवादींना देण्यात आले. सरकारी पक्षकार: राज्य सरकारने एक आदर्श पक्षकार म्हणून काम केले पाहिजे.

न्यायालयाने अपील मंजूर करताना खालील निर्णय दिला.

निर्णय १. जरी काही वादग्रस्त तथ्यात्मक प्रश्न विचारात घेतले पाहिजेत परंतु त्यांना विस्तृत पुरावे सादर करण्याची आवश्यकता नसल्यास, संविधानाच्या कलम २२६ अंतर्गत उच्च न्यायालयाला याचिका विचारात घेण्यास मनाई नाही. तथापि, अपवादात्मक परिस्थितीत उच्च न्यायालयाने अशा पूर्ण अधिकाराचा वापर करावा लागतो. राज्य सरकार किंवा त्याच्या साधनांची कृती मनमानी आणि अवास्तव आहे आणि त्यामुळे ती भारतीय संविधानाच्या कलम १४ चे उल्लंघन करणारी आहे असे आढळल्यासच उच्च न्यायालयाला इतर उपलब्ध उपायांना वगळून अशा अधिकाराचा

वापर करणे योग्य ठरेल. कोणत्याही परिस्थितीत, या प्रकरणात, तथ्यांवरील क्वचितच कोणतेही विवादित प्रश्न होते. [परिच्छेद ५, ६][७९४ ई-एच

एबीएल इंटरनॅशनल लिमिटेड आणि इतर विरुद्ध एक्सपोर्ट क्रेडिट गॅरंटी कॉर्पोरेशन ऑफ इंडिया लिमिटेड आणि इतर (२००४) ३ एससीसी ५५३ - अवलंबून आहे.

२. हे निर्विवाद आहे, की अपीलकर्ता संबंधित वाळू पट्ट्यासाठी सर्वाधिक बोली लावणारा होता. अर्जदाराने रु. ६२,२६,०८५/- ची रक्कम जमा केली आहे. मंडळ अधिकाऱ्यांनी तयार केलेल्या पंचनाम्यात स्पष्टपणे दिसून आले की, संबंधित वाळू पट्ट्याचा ताबा अपीलकर्त्याला देण्यात आला नव्हता किंवा वाळू पट्ट्यातून वाळू उपसा ही करण्यात आले नव्हते. तहसीलदारांनी जिल्हाधिकाऱ्यांना सादर केलेल्या अहवालात ही भूमिका पुन्हा मांडली. उपविभागीय अधिकाऱ्यांनी जिल्हाधिकाऱ्यांना उद्देशून केलेल्या अहवालात ही या भूमिकेला दुजोरा दिला. त्यानंतर मंडळ अधिकारी, तहसीलदार, उपविभागीय अधिकारी, जिल्हाधिकारी यांच्यासह सर्व अधिकार् यांना वाळू पट्ट्याचा ताबा अर्जदाराला देण्यात आला नाही किंवा संबंधित वाळू पट्ट्यामधून वाळू उपसा करण्यात आला नसल्याचे निदर्शनास आल्यानंतर जिल्हाधिकाऱ्यांच्या सांगण्यावरून परतावा देण्याच्या फाईलवर कार्यवाही सुरू असल्याचे दिसून येते. पुढे असे दिसून येते की, प्रवासातील फाइल चुकीच्या ठिकाणी ठेवण्यात आली होती आणि या कारणास्तव अपीलकर्त्याला परतफेड नाकारण्यात आली होती. अशा प्रकारे, या मान्य केलेल्या तथ्यांवरून असे दिसून येते की, उत्तरवादींनी अपीलकर्त्याला रक्कम

परत करण्यास नकार देणे, कल्पनाशक्तीच्या पलीकडे, कोणत्याही प्रकारे वाजवी म्हणता येणार नाही. उत्तरवादीची स्वतः वाळूच्या पट्ट्याचा ताबा देण्यात अयशस्वी ठरल्यानंतर आणि परिणामी अपीलकर्ता वाळू उपसा करू शकला नसताना , रक्कम परत करण्यास नकार देण्याची कृती, मनमानीपणाची झलक दाखवते. या आधारावर, उच्च न्यायालयाने अपीलकर्त्याला खटला दाखल करण्यास भाग पाडणे न्याय्य नव्हते. [परिच्छेद ७, ८][७९४ जी-एच; ७९५ ए-एफ]

३. राज्याने आदर्श पक्षकार म्हणून काम केले पाहिजे. अपीलकर्ता सर्वाधिक बोली लावणारा असूनही आणि त्याने लिलावाची संपूर्ण रक्कम जमा केली असूनही, वाळूच्या पट्ट्याचा ताबा त्याला त्याच्याशी संबंधित नसलेल्या कारणास्तव देण्यात आला नव्हता आणि तो वाळू उपसा करू शकला नाही , या निर्विवाद भूमिकेमुळे, त्याने जमा केलेल्या रकमेचा परतावा मिळण्यास तो पात्र असेल. [परिच्छेद ९,१०][७९७ इ.स.पू.]

अर्बन इम्प्रूव्हमेंट ट्रस्ट, बिकानेर विरुद्ध मोहन लाल (२०१०) १ एससीसी ५१२ - वर अवलंबून

<u>केस लॉ संदर्भ</u>

(२००४) ३ एससीसी ५५३ परिच्छेद ५ वर अवलंबून

(२०१०) १ एससीसी ५१२ परिच्छेद ९ वर अवलंबून

दिवाणी अपील अधिकारक्षेत्र: दिवाणी अपील क्रमांक १६००/२०२०.

रिट याचिका क्रमांक ८७०८/२०१७ मध्ये मुंबई उच्च न्यायालयाच्या दिनांक ०६.०८.२०१८ च्या निर्णय व आदेशावरून.

चौधरी, योगेश एस. कोलते, महेश पी. शिंदे, प्रशांत पापतराव पाटील, अपीलकर्त्याचे वकील.

आदित्य पांडे व सचिन पाटील, उत्तरवादींचे वकील.

न्यायालयाचा खालील निकाल देण्यात आला -

न्यायनिर्णय :

१. अनुमती मंजूर केली.

२. पक्षकारांचे विद्वान वकील यांना ऐकले.

३. मुंबई उच्च न्यायालयाच्या खंडपीठाने रिट याचिका क्रमांक ८७०८/२०१७ मध्ये दिलेल्या ६/८/२०१८ च्या आदेशामुळे अपीलकर्त्याने नाराज होऊन या न्यायालयात धाव घेतली आहे, याचिकेत तथ्यांचा प्रश्न असल्याने याचिका विचारात घेण्यास नकार दिला आहे.

४. सदरच्या अपीलला कारणीभूत झालेली वस्तुस्थिती थोडक्यात खालीलप्रमाणे आहे.

उत्तरवादी - जिल्हाधिकारी, सातारा यांनी कृष्णा नदीच्या वाळू पट्ट्यांच्या लिलावासाठी २०१२ साली जाहीर लिलावाची नोटीस बजावली होती. अपीलकर्त्याने कराड तालुक्यातील रेठरे खुर्द येथील पट्टा क्रमांक ९५६अ, प्लॉट क्रमांक २ या वाळूच्या उपसासाठी बोली सादर केली होती. उपसा ाचे मान्य प्रमाण ८५०० ब्रास होते. अपीलकर्त्याची बोली सर्वाधिक म्हणजे रु. ५९,७५,०००/-, त्याला निविदा देण्यात आली.

दिनांक ०३.०१.२०२० रोजी, अपीलकर्त्याने लिलावाची एक चतुर्थांश (१/४) रक्कम म्हणून रु.१५,००,०००/- सरकारी तिजोरीत जमा केले. दिनांक १६.१.२०१२ रोजी अर्जदाराने उर्वरित लिलाव रक्कम रु.४४,८३,५००/- जमा केली. याचिकाकर्त्याने पर्यावरण खर्चापोटी रु.१,१९,५००/- आणि प्राप्तिकरापोटी रु. १,२३,०८५/- रुपये जमा केले. त्यानुसार अर्जदाराने वाळू उपसा वाटपापोटी एकूण रु.६२,२६,०८५/- जमा केले.

मात्र, सदर वाळू पट्टा शाळेपासून सुमारे १०० फूट अंतरावर असल्याने रेठरे खुर्द गावातील ग्रामस्थांनी वाळू उपसाला विरोध केला होता. त्यामुळे, अपीलकर्त्याने संपूर्ण रक्कम जमा केली असली तरी, त्याला सदर वाळू पट्टा ताब्यात देण्यात आलेला नाही. अशा परिस्थितीत अपीलकर्त्याने लिलावाची रक्कम परत करण्यासाठी महसूल मंत्री, महाराष्ट्र शासन यांच्याकडे निवेदन दिले. अपीलकर्त्याचे निवेदन जिल्हाधिकारी, सातारा यांच्याकडे चौकशीसाठी पाठवले असता, जिल्हाधिकारी, सातारा (उत्तरवादी

क्र.२) यांनी दिनांक ११.६.२०१२ च्या पत्राद्वारे तहसीलदार, कराड यांच्याकडून अहवाल मागवला.

दिनांक १५.६.२०१२ रोजी अपीलकर्त्याचा जबाब मंडल अधिकारी, काळे (उत्तरवादी क्र. ५) यांनी नोंदविला. त्यांनी संबंधित वाळू पट्ट्याचा पंचनामा ही तयार केला, ज्यात असे दिसून आले की वाळू पट्ट्याचा ताबा अर्जदाराला कधीच देण्यात आला नाही आणि या वाळू पट्ट्यामधून वाळूचा उपसा झाला नाही.

तहसीलदार, कराड - उत्तरवादी क्र. ४, यांनी दिनांक ९.८.२०१२ रोजी जिल्हाधिकारी, सातारा यांना वस्तुस्थिती दर्शवणारा तपशीलवार अहवाल सादर केला. उपविभागीय अधिकारी, कराड - उत्तरवादी क्र.३, यांनी दिनांक ४.९.२०१२ रोजी वस्तुस्थितीचा पुनरुच्चार करून अहवाल सादर केला.

असे दिसते की, प्रवासात फाइल हरवली होती आणि म्हणून, अपीलकर्त्याला वाळू पट्ट्याचा ताबा देण्यात आला नसला तरीही आणि तरीही त्याने कोणत्याही वाळूचे उपसा केले नसले तरी, त्याला रक्कम परत केली जाऊ शकली नाही. असे दिसून येते की अधिका-यांमध्ये आणखी पत्रव्यवहार झाला आणि शेवटी, उत्तरवादी क्रमांक १ च्या कार्यासन अधिकाऱ्याने - राज्य सरकारने दिनांक २५.०३.२०१४ च्या आदेशाद्वारे अपीलकर्त्याची लिलाव रक्कम परत करण्याची विनंती फेटाळली.

अपीलकर्त्याने पुन्हा अनेक निवेदने दिली. कोणताही प्रतिसाद न मिळाल्याने, अपीलकर्त्याने रिट याचिका क्र. ८७०८/ २०१७ दाखल करून उच्च न्यायालयाकडे धाव घेतली. आधी सांगितल्याप्रमाणे, आक्षेपित आदेशाद्वारे, उच्च न्यायालयाने तथ्यांचा प्रश्न उपस्थित केल्याच्या आधारावर याचिका विचारात घेण्यास नकार दिला.

५. सामान्यत: जेव्हा एखाद्या याचिकेत तथ्य आणि कायद्याचे वादग्रस्त प्रश्न असतात, तेव्हा भारतीय संविधानाच्या अनुच्छेद २२६ अन्वये याचिकेवर सुनावणी घेण्यास उच्च न्यायालय संथ गतीने काम करेल यात शंका नाही. तथापि, हा कठोर आणि वेगवान नियम नसून आत्मसंयमाचा नियम आहे. कोणत्याही परिस्थितीत, एबीएल इंटरनॅशनल लिमिटेड आणि इतर विरुद्ध एक्सपोर्ट क्रेडिट गॅरंटी कॉर्पोरेशन ऑफ इंडिया लिमिटेड आणि इतर १ मध्ये या न्यायालयाने असे निरीक्षण नोंदवले आहे.

“१९. म्हणून, कायद्याच्या वरील विधानावरून हे स्पष्ट होते की, खटल्यातील एका पक्षाने प्रकरणातील तथ्यांबाबत वाद उपस्थित केला आहे म्हणूनच, संविधानाच्या कलम २२६ अंतर्गत अशा याचिकेची दखल घेणारे न्यायालय नेहमीच पक्षांना खटल्यात सोडण्यास बांधील नसते. गुणवंत कौर [(१९६९) ३ एससीसी ७६९] च्या वरील प्रकरणात, न्यायालयाने अगदी असा निर्णय दिला की रिट याचिकेत, जर तथ्यांची आवश्यकता असेल तर, तोंडी पुरावे देखील घेतले जाऊ शकतात. हे स्पष्टपणे दर्शवते की योग्य प्रकरणात, रिट न्यायालयाला वस्तुस्थितीच्या विवादित प्रश्नांसह रिट

याचिका विचारात घेण्याचा अधिकार आहे आणि रिट याचिका विचारात घेण्यास कोणताही पूर्ण प्रतिबंध नाही, जरी ती कराराच्या बंधनातून उद्भवली असली आणि / किंवा वस्तुस्थितीच्या काही विवादित प्रश्नांचा समावेश असेल तरीही.

वरील प्रकरणातील निष्कर्षांचा सारांश देताना, या न्यायालयाने असा निष्कर्ष काढला:

२७. आमच्या वरील चर्चेतून रिट याचिकेच्या ग्राह्यतेबाबत खालील कायदेशीर तत्त्वे समोर येतात.

(अ) योग्य प्रकरणात, कराराच्या बंधनातून उद्भवलेल्या राज्य सरकार किंवा राज्य सरकारच्या साधनसामग्रीच्या विरोधात रिट याचिका ग्राह्य धरली जाते.

(ब) वस्तुस्थितीचे काही वादग्रस्त प्रश्न विचारार्थ उभे राहतात म्हणून सर्व प्रकरणांतील रिट याचिकेवर नियमाप्रमाणे विचार करण्यास नकार देण्याचा आधार असू शकत नाही.

(क) आर्थिक दाव्याच्या परिणामी दिलासा देणारी रिट याचिकाही ग्राह्य धरली जाते.

२८. तथापि, भारतीय संविधानाच्या अनुच्छेद २२६ अन्वये रिट याचिकेच्या ग्राह्यतेबद्दल आक्षेप घेताना न्यायालयाने हे लक्षात घेतले पाहिजे की घटनेच्या अनुच्छेद २२६ अंतर्गत विशेषाधिकार रिट जारी करण्याचा अधिकार पूर्ण स्वरूपाचा आहे आणि तो घटनेच्या इतर कोणत्याही तरतुदीं द्वारे मर्यादित नाही. उच्च न्यायालयाला

खटल्यातील वस्तुस्थिती लक्षात घेऊन रिट याचिकेवर सुनावणी घेण्याचा किंवा न घेण्याचा अधिकार आहे. या अधिकाराचा वापर करताना न्यायालयाने स्वतःवर काही निर्बंध लादले आहेत. (पहा व्हर्लपूल कॉर्पोरेशन विरुद्ध रजिस्ट्रार ऑफ ट्रेड मार्क्स [(१९९८) ८ एससीसी १]) आणि उच्च न्यायालयाचा हा विशेषाधिकार रिट जारी करण्याचा संपूर्ण अधिकार सामान्यत: न्यायालयाद्वारे इतर उपलब्ध उपायांना वगळल्याशिवाय वापरला जाणार नाही. राज्याची अशी कृती किंवा त्याची साधने ही मनमानी आणि अवास्तव आहे जेणेकरून राज्याच्या घटनात्मक आदेशाचे उल्लंघन होईल. कलम १४ किंवा इतर वैध आणि कायदेशीर कारणांसाठी, ज्यासाठी न्यायालयाला त्या अधिकारक्षेत्राचा वापर करणे आवश्यक वाटते.

६. अशा प्रकारे असे दिसून येते की, वस्तुस्थितीचे वादग्रस्त प्रश्न विचाराधीन असले तरी त्यांना सविस्तर पुराव्याची आवश्यकता नसेल, तर संविधानाच्या अनुच्छेद २२६ अन्वये याचिकेवर सुनावणी करण्यापासून उच्च न्यायालयाला रोखले जात नाही. मात्र, अपवादात्मक परिस्थितीत उच्च न्यायालयाला अशा पूर्ण अधिकाराचा वापर करावा लागतो. राज्याची किंवा त्याच्या यंत्रणेची कृती मनमानी आणि अवाजवी आहे आणि त्यामुळे भारतीय संविधानाच्या कलम १४ चे उल्लंघन होत आहे, असे लक्षात आल्यावरच उच्च न्यायालयाने इतर उपलब्ध उपायांना वगळण्याचा असा अधिकार वापरणे योग्य ठरेल. तसेही सध्याच्या प्रकरणात वस्तुस्थितीचे वादग्रस्त प्रश्न क्वचितच आढळतात, असे आपल्याला दिसून येते.

७. हे निर्विवाद आहे, की अपीलकर्ता संबंधित वाळू पट्ट्यासाठी सर्वात जास्त बोली लावणारा होता. अपीलकर्त्याने रक्कम रु. ६२,२६,०८५/- जमा केले आहे. मंडल अधिकारी काळे - उत्तरवादी क्रमांक ५ यांनी तयार केलेल्या पंचनाम्यात संबंधित वाळू पट्ट्याचा ताबा अर्जदाराला देण्यात आलेला नाही किंवा संबंधित वाळू पट्ट्यामधून वाळूचे उपसा करण्यात आले नसल्याचे स्पष्टपणे दिसून आले आहे. या भूमिकेचा पुनरुच्चार तहसीलदार, कराड – उत्तरवादी क्र.४ यांनी जिल्हाधिकारी - उत्तरवादी क्र.२ दिनांक ९.८.२०१२ रोजी सादर केलेल्या अहवालात केला आहे. उपविभागीय अधिकारी, कराड – उत्तरवादी क्र.३ यांनी जिल्हाधिकारी, सातारा यांना उद्देशून ४.९.२०१२ रोजी दिलेल्या अहवालातही या भूमिकेला दुजोरा दिला आहे. सातारा जिल्हाधिकारी यांनी तहसीलदार व उपविभागीय अधिकारी यांना पाठविलेल्या दिनांक ३.१०.२०१२ रोजीच्या पत्राचा अभ्यास केल्यास ही भूमिका वादग्रस्त ठरत नाही. मात्र, अर्जदाराने जमा केलेली रक्कम परत करण्यासाठी अर्जदाराच्या वाळू पट्ट्याची मूळ फाईल आपल्या कार्यालयाकडे सादर करण्याचे आदेश त्यांनी आपल्या अधीनस्थांना दिले.

८. असे दिसून येते की, नंतर, मंडल अधिकारी, तहसीलदार, उपविभागीय अधिकारी आणि जिल्हाधिकारी यांच्यासह सर्व अधिकाऱ्यांना असे आढळून आले की, वाळूचा पट्टा अपीलकर्त्याला ताब्यात देण्यात आला नव्हता किंवा वाळूच्या पट्ट्यातून वाळूचे उपसा करण्यात आले नव्हते, तेव्हा जिल्हाधिकाऱ्यांच्या

सांगण्यावरून, परतफेड मंजूर करण्याची फाइल प्रक्रिया केली जात होती. पुढे असे दिसून येते की, वाहतूक सुरू असलेली फाइल चुकीची होती आणि या कारणास्तव अपीलकर्त्याला परतफेड नाकारण्यात आली होती. अशा प्रकारे, या मान्य केलेल्या तथ्यांवरून असे दिसून येते की, उत्तरवादींनी अपीलकर्त्याला रक्कम परत करण्यास नकार देणे, कोणत्याही प्रकारे वाजवी म्हणता येणार नाही. उत्तरवादींनी स्वतः वाळूचा पट्टा ताब्यात देण्यात अयशस्वी ठरले होते आणि परिणामी अपीलकर्ता वाळू उपसा करू शकला नव्हता, तेव्हा अपीलकर्त्याची रक्कम परतफेड करण्यास नकार देण्याची उत्तरवादींची कृती मनमानी असल्याचे दिसून येते. या आधारावर, आपल्याला असे आढळून येते की उच्च न्यायालय अपीलकर्त्याला दावा दाखल करण्यास मनाई करत नव्हते.

९. या न्यायालयाने वेळोवेळी असे सांगितले आहे की, राज्य सरकारने आदर्श याचिकाकर्ता म्हणून काम करावे. या संदर्भात, या न्यायालयाने अर्बन इम्प्रूव्हमेंट ट्रस्ट, बिकानेर विरुद्ध मोहन लाल २ मध्ये केलेल्या खालील निरीक्षणांचा आपण लाभदायकपणे संदर्भ घेऊ शकतो:

"६. या न्यायालयाने वारंवार असे मत व्यक्त केले आहे की सरकार आणि वैधानिक अधिकारी मॉडेल किंवा आदर्श पक्षकार असावेत आणि न्यायाच्या मार्गात अडथळा आणण्यासाठी खोटे, फालतू, त्रासदायक, तांत्रिक (परंतु अन्यायकारक) वाद घालू नयेत. आम्ही या संदर्भात काही निर्णयांचा संदर्भ घेऊ शकतो.

७. दिलबाग राय जॅरी वि. भारत संघ [(१९७४) ३ एससीसी ५५४ : १९७४ एससीसी (एल अँड एस) ८९] या न्यायालयाने केरळ उच्च न्यायालयाच्या आधीच्या निर्णयातून (पी. पी. अबुबकर प्रकरण [संपादन: पी. पी. अबुबकर विरुद्ध भारत सरकार, ए.आय. आर १९७२ केरळ १०३ : ए.आय. आर (१९७१) २ केरळ ४९० : १९७१ केरळं एलजे ७२३], ए.आय. आरपृष्ठ १०७-०८, ए.आय. आर पृष्ठ १०७-०८) खालील विधान मान्यतेने काढले. (एससीसी पृ. ५६२, परिच्छेद २५)

"२५. ... '५. ... आपल्या संविधानानुसार, राज्य सरकार एका विशाल आणि विस्तारित सार्वजनिक क्षेत्रात आर्थिक क्रियाकलाप करते आणि अपरिहार्यपणे खाजगी व्यक्तींशी वादात अडकते. परंतु हे लक्षात ठेवले पाहिजे की राज्यसरकार हे आपल्याच नागरिकांविरुद्ध खटला जिंकण्याचा प्रयत्न करणारा सामान्य पक्ष नाही ; कारण राज्याचे हित प्रामाणिक दावे पूर्ण करणे, ठोस बचाव करणे आणि कधीही तांत्रिक मुद्दा काढणे किंवा न्याय्य दायित्व टाळण्यासाठी किंवा अन्याय्य फायदा मिळवण्यासाठी कमकुवत पक्षाला मागे टाकणे नाही, कारण कायदेशीर साधने अशी संधी देतात. राज्य एक सद्गुणी वकील आहे आणि अनैतिक न्यायवैद्यकीय यशांकडे दुर्लक्ष करून पाहतो जेणेकरून जर गुणवत्तेवर केस कमकुवत असेल तर, सरकार प्रतिष्ठा आणि इतर कमी प्रेरणांकडे दुर्लक्ष करून वाद मिटवण्याची तयारी दाखवते ज्यामुळे खाजगी पक्षांना न्यायालयात लढण्यास भाग पाडले जाते. आजकाल राज्य सरकार आणि त्यांच्या संस्थांकडून खटल्यांचा खर्च आणि कार्यकारी वेळेची मांडणी

इतकी धक्कादायक आहे की त्यात मोठ्या प्रमाणात खटले चालतात त्यामुळे कायदेशीर खटल्यांचे प्रमाण कमी करण्याचे सकारात्मक आणि निरोगी धोरण आहे. या दोन्ही पद्धती वापरल्या जातात - न्यायवैद्यकीय खटल्यांमध्ये अडकून पडू नये, जिथे वाजवी समायोजन शक्य असेल आणि न्याय्य अटींवर प्रलंबित कार्यवाही संपवण्याची ऑफर दिली जाते, ज्यामुळे सरकारच्या कायदेशीर मार्गदर्शकांना या बाबतीत काही पुढाकार आणि अधिकार मिळतात. मी कुठल्याही न्यायालयीन प्रक्रियेत गुंतलेला नाही, तर १९५७ मध्ये भारताच्या कायदेमंत्र्यांच्या परिषदेत तयार करण्यात आलेल्या राज्य खटल्यांबाबतच्या गतिमान राष्ट्रीय धोरणाचा पुनरुच्चार करत आहे.' ”

८. मद्रास पोर्ट ट्रस्ट विरुद्ध ह्यमांशु इंटरनॅशनल [(१९७९) ४ एस एस सी १७६] मध्ये या कोर्टाने: (एस सी सी पान क्र. १७७, परिच्छेद २) “२. ... ही वेळ आली आहे की सरकार आणि सार्वजनिक प्राधिकरणांनी नागरिकांच्या न्याय्य दाव्यांना पराभूत करण्याच्या उद्देशाने तांत्रिक याचिकांवर विसंबून न राहण्याची आणि नागरिकांसाठी जे न्याय्य आणि योग्य आहे ते करण्याची पद्धत अवलंबली पाहिजे. अर्थात, जर सरकार किंवा सार्वजनिक प्राधिकरणाने तांत्रिक याचिका स्वीकारली तर न्यायालयाने त्यावर निर्णय घ्यावा आणि जर याचिका योग्य असेल तर ती न्यायालयाने मान्य केली पाहिजे, परंतु आम्हाला असे वाटते की अशी याचिका असू नये. सामान्यतः सरकार किंवा सार्वजनिक प्राधिकरणाद्वारे घेतले जाते, जोपर्यंत अर्थातच दावा योग्यरित्या स्थापित

केलेला नाही आणि तो दाखल करण्यात विलंब झाल्यामुळे, अशा दाव्याला विरोध करण्याच्या हेतूने पुरावे अनुपलब्ध झाले आहेत.

९. भाग सिंग विरुद्ध यूटी ऑफ चंदीगड [(१९८५) ३ एस. एस. सी. ७३७] च्या तीन न्यायाधीशांच्या खंडपीठाच्या निकालात या न्यायालयाने असे मानले: (एस सी सी पान क्र. ७४१, परिच्छेद ३)

"३. ... राज्य सरकारने नागरिकांसाठी जे योग्य आणि न्याय्य आहे ते केले पाहिजे आणि शक्य तितके, जेथे कर किंवा महसूल निषेधाशिवाय प्राप्त किंवा वसूल केला जातो किंवा जिथे राज्य सरकारला अन्यथा अपरिवर्तनीयपणे पूर्वग्रहदूषित केले जाईल अशा प्रकरणांमध्ये वगळता, नागरिकांच्या कायदेशीर आणि न्याय्य दाव्याला पराभूत करण्यासाठी तांत्रिक युक्तिवाद करू नये.

१०. अपीलकर्ता सर्वाधिक बोली लावणारा असूनही आणि त्याने लिलावाची संपूर्ण रक्कम जमा करूनही वाळू पट्ट्याचा ताबा त्याला कारणीभूत नसलेल्या कारणास्तव देण्यात आला नसल्याने व तो वाळू उपसा करू शकला नसल्याने, तो या निर्विवाद भूमिकेमुळे त्याने जमा केलेल्या रकमेचा परतावा मिळण्यास पात्र राहील,

११. या आवारात, अपील मान्य करण्यात येत आहे. उच्च न्यायालयाचा दिनांक ६.८.२०१८ चा वादग्रस्त आदेश रद्द करण्यात येत आहे . उत्तरवादींना अपीलकर्त्याकडून मिळालेली संपूर्ण रक्कम परत करण्याचे निर्देश देण्यात येत आहेत.

अपीलकर्त्याने परतफेडीची पहिली विनंती केल्याच्या तारखेपासून वसूलीच्या तारखेपर्यंत वार्षिक ६% व्याजदराने ती परत करावी. खर्चाबाबत कोणताही आदेश असणार नाही.

देविका गुजराल अपील मंजूर

अस्वीकरण

या न्यायनिर्णयाच्या मराठी भाषेतील या अनुवादाचा वापर हा पक्षकारास त्याच्या/तिच्या मातृभाषेमध्ये त्याचा अर्थ समजून घेण्यापुरताच मर्यादित राहील आणि त्याचा इतर कोणत्याही कारणाकरता वापर करता येणार नाही तसेच इंग्रजी भाषेतील न्यायनिर्णय हाच सर्व व्यावहारिक आणि कार्यालयीन वापराकरिता विश्वसनीय असेल आणि तोच त्यातील आदेशाच्या निष्पादन आणि अंमलबजावणी करता वैध मानला जाईल.

X-X-X-X